

Saaremaa järjekordne suurpanus

Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur.

Toimetanud Kärt-Jānes Kapp (ajalugu, usk ja kirik, tervishoid ja arstiabi), Enn Randma (arhitektuur, haridus, saarlased väljaspool Eestit), Malle Soosaar (majandus). Koolibri, Tallinn, 2007. 1136 lk.

■ 1934. aastal ilmus Artur Luha, Evald Blumfeldti ja August Tammekannu toimetamisel “Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus”. See oli oma rohkem kui 800 leheküljega teaduslik ülevaade, mis kuulus kavandatud maakonnaraamatute sarja, millest aga suurem osa maakondadest jäi ilma, sest töö katkes 1940. aastal. Nüüd on ajad muutunud ja töö jätkub, veelgi hoogsamalt kui varem. 2002. aastal ilmus Eesti Entsüklopeediakirjastuse väljaandena selle järelkäija I köide (Loodus. Aeg. Inimene, 623 lk.). Viis aastat hiljem on lugeja laual mahukas jätk, mis kaalub ligi 2 kg – umbes 50 kaastöölise suurpanus.

Terve teose hindamine ei kuulu siinkirjutaja pädevusse. Oma väljaõppe ja huvide taustal koondan peatähelepanu ajaloo osale, muud vaadeldes piirdun mõne muljega. Olen ise tege lenud üsna palju Taani ja Rootsi aja Saaremaa ajalooa, omandanud taustakogemusi ja valgustanud seni tundmatuid üksikasju. Kirjutanud koguni terve raamatu Kuressaare linnakooli ajalooa Taani ja Rootsi ajal.

Esimene ja mahukaim peatükk on pühendatud just ajaloole. Kaastööliste nimestik on imponeeriv. Peaaegu kõigil ajalooteemade autoritel on tugev teadustaust. Aivar Kriiska hoole all on Saaremaa kiviaeg, Marika Mägi kirjutab Saaremaa muinasajast ning Enn Tärvel piiskopi- ja orduajast. Rootsi aeg Saaremaal on 2006. aastal lahkunud ajaloolase Elina Öpiku panus. Vene impeeriumi ajast kirjutavad Mati Laur ja Kersti Lust, poliitilisest elust 1918–1940 Jüri Ant, esimesest Nõukogude aastast ja Teisest maailmasõjast Meelis Maripuu. Neile lisanduvad nooremad nimed: Piia Pedakmäe (nüüd Kärssin), kes kirjutab Taani ajast, Ilvar Saar ja Margit Tombak (vt. Tuna 2000, nr. 1, lk. 147–148), kes kirjeldavad teiste Nõukogude okupatsiooni, ja Janis Prii, kelle ülesandeks on kirjeldada elu pärast taasiseseisvumist. Viimased aktuaalsed

teemad on kõige raskemad, nende käsitlemine nõuab ajaloolase julgust ja selget silma.

Ka teiste alade käsitlel ei saa ajalooa mööda. Siin on jälle kompetentseid autoreid, nagu näiteks Bruno Pao merenduse ja Toivo Meikar metsanduse alal. Vanemast arhitektuurist kirjutavad Kaur Altoa ja Juhan Maiste. Usk ja kirik on Saarte praosti Veiko Vihuri päralt, kes kirjutab ka haridusea kuni 1880. aastani. Kuni 1940. aastani jätkab Lembit Andresen, viimast aega käsitleb Külli Rikas Saaremaa Muuseumist. Kirjanduseadlane Mall Jögi vaatleb saarlasi väljaspool Eestit. Ka mitmed teised vääriskid nimetamist. Kahjuks kaastöölisi ei tutvustata. Seepärast on allpool vahel põgusalt mainitud kirjutajate tausta, mis aitab kaasa sisulisel hindamisel.

Koostajate ja toimetajate nimel annab sissejuhatuse ülevaate töö kulgemisest ja jaotusest Maret Pank, kes mööna teatud ebaühtlust teemade käsitlemisel ja ka vormistamisel nii pika ajaperioodi ja suure hulga autorite poolt. Ei saa vältida osalist kokkulangemist, aga see ei vähenda teose väärtust. Toimetajatel on olnud palju ühtlustamisprobleeme, neid torkab silma veelgi siin ja seal.

Allpool koondan tähelepanu käsitlestele piiskopi- ja orduajast kuni Rootsi ajani, lisaks tolleaegsest kirikust ja haridusest. Tavaliselt loetakse Saaremaa Taanile allumise alguseks 1559. aasta kaitselopingut. Enn Tärveli järgi eksisteeris Saare-Lääne piiskopkond kuni 1572. aastani, kui hertsog Magnus vabastas Saaremaa toomkapiitli liikmed, aadlimehed-mõisnikud ja muud alamad temale kui maaisandale ja valitud piiskopile 1560. aastal antud truuusevandest. Tema arvates tuleks sellega dateerida Taani aja algust Saaremaal. (lk. 110) Kuigi piiskopkond võis formaalselt eksisteerida, hoidis Taani kuningas ikka Saaremaal silma peal, saatis oma asehaldurid ja sekkus Magnuse tegevusse, nii et ajavahemikul 1559–1572 võiks rääkida Taani protektoraadist. Taani ajalooa algab Saaremaa Taani alla kuulumine 1559. aastaga. See polnud siiski endise piiskopkonna normaalne jätkamine. Polnud ju tegemist järjepidevusega, vaid müügitehinguga, nii et ainult nimetusele toetumine mõjub formaalsena, tuleks ka vaadata uue omaniku tegevust. Veiko Vihuri arvates kandis Magnus Saaremaa piiskopi tiitlit kuni 1577. aastani. (lk. 414)

Sellega seoses kergitan natuke oma saba. Saaremaa Muuseumi “Kaheaastaraamatus 1993–1994” kirjeldasin Saaremaa arhiivimaterjale Taani Riigiarhiivis. See rajaneb minu samateemalisele käsitlele Taani arhiivinduse ajakirjas Arkiv (1985, lk. 257–268). Mõlemale juhin tähele-

panu Saare-Lääne piiskopkonna arhiivile fondis "Fremmed proveniens" ("Võõras päritolu"), mis aga allikate loetelus puudub. On siiski viidatud dokumentidele samast arhiivist, mis on paigutatud vanade ürikute fondi. Vahepeal on Eesti Ajalooarhiiv saanud sellest mikrofilmi ja loonud aadressil www.ra.ee/digisisu digitaalse juurdepääsu. Sel kombel avaneb võimalus seda arhiivi Eestis kasutada. Nii peaks olema võimalik valgustada veelgi laiahaardelisemalt eriti Saare-Lääne piiskopkonna omandisuhteid ja viimaseid aastaid. See peaks huvitama ka Läänemaa ajaloolasi.

Taani aega Saaremaal käsitleb üsna ammen-davalt Piia Pedakmäe. Ta lähtub Enn Tärveli pakutud periodiseerimisest, mis algab 1573. aastaga, kui anti truuadusevanne Taani kuningale. Oleks ainult paar pisimärkust. Viimane asehaldur Ebbe Ulfeldt (lk. 150) oli ka kuninga väimees. Ta astus 1652. aastal Rootsi teenistusse ja oli 1653. aastal Saaremaal, kus tal oli majanduslikke huve. Pole eriti motiveeritud krahv Valdemar Christiani portree kasutamine illustatsiooniks, sest ta ei jõudnudki Saaremaale. Tema asemel oleks võinud olla Hannibal Sehested, ka kuninga väimees, sündinud 1609. aastal Kuressaare lossis ja veetnud seal oma esimesed lapsepõlveaastad, kuni isa, asehaldur Claus Malteseni surmani 1612. aastal, seega sünnipärane saarlane, hiljem üks 17. sajandi nimekamatest Taani riigimeestest. Õiguskorralduse all oleks võinud märkida, et 1639. aastal langetas maakohus surmaotsuse aadlisoost kohtualuse Ernst von Hove üle, keda süüdistati abielurikkumises. Selle täidesaatmine nõudis aga kuninga kinnitust. Kuningas soovis ära kuulata Kopenhaageni ülikooli senati arvamuse. See ei pidanud surmanuhtlust sobivaks ja soovitas selle asemel pikemat vanglakaristust. Kuningas muutiski surmaotsuse eluaegseks sunnitööks mereväe Bremerholmi laevatehases Kopenhaagenis – ebatavaline otsus, sest aadlikud kandsid tavaliselt karistust kuninglikes kindlustes. Ta pääses nähtavasti siiski vabadusse ja elas veel 1662. aastal. (Helk 1985, lk. 516–517)

Saaremaa ajalugu on väga mitmetahuline. Ükskõik, kas lähtuda 1559. või 1573. aastast Taani aja algusena, on see siiski 21 või 8 aastat pikem kui Rootsi aeg (1645–1710). Veiko Vihuri loeb Taani aja pikkuseks 85 aastat. (lk. 414) Rootsi aeg on aga palju paremini valgustatud. See on selles koguteoses ilmne. Põhjuseks on loomulikult palju ulatuslikum allikmaterjal nii Rootsis kui ka Eestis. Rootsi alla minemisega taastus ka Saaremaa loomulik kontakt mandriga, mis oli varem tõkestatud, eriti seetõttu, et Taani ja Rootsi olid tihti vaenujalal.

Suurema osa Rootsi ajast (1654–1689) oli Saaremaa pealegi kuninganna Kristiina elatusmaa, topeladministratsiooniga. Elatusmaade omanikud olid kohustatud kuningannale truudust vanduma, kuid militaarselt, poliitiliselt ja ka kiriku asjades allusid nad otseselt Rootsi kroonile (lk. 182). Kuid tihti probleemeid põimusid, mis ilmneb materjalidest elatusmaade kindralkubeneri arhiivis (K-fond) Rootsi Riigiarhiivis. Seal on kirju, aruandeid, komisjoniakte, kviitungeid ja muud, mis aitavad seda perioodi Saaremaa ajaloo valgustada, aga kahjuks on seda materjali suhteliselt vähe kasutatud. Kuigi Kuressaare linnakool oli kirikuga seotud ja kuulus seetõttu kuninga kompetentsi alla, sisaldab kuninganna elatusmaade arhiiv palju informatsiooni kooli probleemidest, eriti seoses linna raega. See materjal sisaldab palju lisaandmeid Saaremaa ajaloo kohta ja vääriks nagu Saare-Lääne piiskopkonna arhiivgi suuremat tähelepanu. Selles leidub isegi selliseid tekste nagu näiteks linnakooli rektori Esaias Eccardi pikk superintendent Justus Heinrich Oldekoppi laimav luuletus Tori ja Vändra pastori Johann Neudahli pulmade puhul ühe Kuressaare raeäärse tütreaga 1673. aastal. (Helk 1989, lk. 181–185)

Niisuguse koguteose puhul oleneb palju sellest, kas ja kuidas on neid teemasid varem uuritud. Muist autoreid on põhjaliku teadustaustaga, teised sõltuvad pigem varasematest käsitlustest. Elina Öpiku Rootsi aja käsitlus tugineb suurelt osalt teiste panusele, aga ta on seda hästi kasutanud. Eriti huvitavalt, üsna suurte visioonidega kirjeldab ta Kuressaare krahvkonna perioodi Saaremaa ajaloo, mis oli lühike, kuid dünaamiline. (lk. 177) Kuninganna Kristiina elatusmaa perioodi vaatleb ta üldisemalt, eriti üksikasjaliselt käsitleb ta mõisate reduktsiooni, mida on ka teiste poolt põhjalikumalt uuritud. 1704. aasta Kuressaare komandant on tal O. J. Poll (lk. 196, 199), miks aga mitte täielike eesnimedega – Otto Johann?

Koguteoses on loomulikult vaja kirjutada võimalikult lühidalt. Kui aga vaadata Taani ja Rootsi aja usu, kiriku ja hariduselu käsitlust, mille autor on Veiko Vihuri, lisandub lühidusele pealiskaudsus. Ei paista eriti silma, et oleks kasutatud minu saksakeelset Kuressaare linnakooli ajalugu Taani ja Rootsi aja kohta, mis on küll hariduse peatüki kirjanduse loetelus, aga puudub usu ja kiriku all, kuigi see valgustab suurelt osalt just Kuressaare ja ka Saaremaa tookordset kirikuelu. Selles on juttu mitte ainult linnakooli seosest kirikuga, vaid ka Kuressaare eesti ja saksa kogudusest, kirikumuusikast, patronaadiõiguse tülist ja muust,

mis annab ajastule lisavärvingut. Hariduse all piirduakse mõne rektori mainimisega (lk. 909), pole mitte sõnakestki nende taustast ega panusest. Näiteks sellest, et Esaias Eccard oli jurist ja Georg Karponai päritolult ungarlane. Viimane oli hiljem Valjala pastor ja suri 1710. aastal katku. Rahvapärimuse järgi pääsesid katkust vaid tema tütar ja üks talumees, kelle abielust põlvnevat terve kihelkonna hilisem rahvastik (lk. 207). Ka vääriks mainimist, et koolis kasutati õpikutena tšehhi pedagoogi ja didaktika kui teadusharu rajaja Johann Amos Comeniuse (Jan Amos Komenský) teoseid. Päris tundmatu on minu artikkel “Öselaner auf auswärtige Schulen und Universitäten”, kuigi seda on mainitud Saaremaa Muuseumi “Kaheaastaraamatuse 1993–1994” (lk. 21). See annab mulje saaremaalaste õpingutest Euroopa ülikoolides, kust toodi kaasa uusi mõtteid ja keeleoskust. Kui 1666. aastal tuli Saaremaale kuninganna Kristiina esindaja, itaalia kavalier Lorenzo Adami, peatus ta Nicolaus Kohli juures, kes oli oma nooruses reisinud ka Itaalias, nii et nad said itaalia keeles vestelda.¹

Jätkan oma saba kergitamist tervishoiu ja arstiabi käsitlust lugedes. Selle kaheksa autorit pole Saaremaa “Kaheaastaraamatusse” süvenenud. Eespool mainitud väljaandes on viidatud ka minu artiklile “Ärzte und Apotheker auf Ösel zu schwedischer Zeit (1645–1710)”. Seal on mainitud nimeliselt kolme arsti Rootsi ajast, neist tuntuim oli Gerhard vom Meckenheim, kes sai ametisse 1663. aastal, aga hiljem siirdus Tallinna. Tolleaegsetest velskritest ja nende panusest võib lugeda minu artiklist ajakirjas Zeitschrift für Ostforschung, mida tunneb ainult Piia Pedakmäe (Helk 1985).

Lisaks muljeid ülejäänud ajaloo-osast. Nii Aivar Kriiskal, kes kirjutab kiviajast, kui ka Marika Mägil, kelle teemaks on muinasaeg kuni 1227. aastani, on tugev Saaremaa-uurimise taust ja ülevaated rajanevad põhjalikele käsitlustele. Neil aladel on teaduse ja tehnika areng olnud väga tulemusrikas, nii et on õnnestunud varase-

maid tulemusi täpsustada ja muuta. Palju rajaneb leiumaterjalide põhjal tehtud oletustele, mille üle pidevalt vaieldakse. Leiumaterjalide puhul on enamasti juttu haualeidudest, mitte aga aardeleidudest. Näiteks 1820.–1830. aastail Saaremaal Piilas avastatud aarde kohta, mis koosnes hõbe-ehetest ja müntidest ning oli ära peidetud 12.–13. sajandi vahetusel – ajal, kui Saaremaal näib olnud muust Eestist märgatavalt tihedam läbikäimine saksa ja Ojamaa kaupmeestega.² Nii selles peatükis kui ka hiljem merenduse vanemas osas pole midagi Sigtuna väidetavast hävitamisest 1187. aastal, milles arvatavasti osalesid ka saarlased.³

Piiskopi- ja orduaja peatükis saame Enn Tarveli väga informatiivse ja asjaliku, osalt üsna üksikasjalise ülevaate sellest probleemirikkast perioodist. Vanemas osas on tema peallikaks Henriku kroonika, mida ta ise on tõlkinud ja kommenteerinud. Tä möönab, et see pole ammendav allikas, kuid peab seda siiski usaldusväärseks (lk. 79–80). Seda peaks võtma teatud reservatsiooniga. Eesti ajaloo probleemiks on fakt, et kroonikud ja ka vanemad ajalookirjutajad pole olnud eestlased, nii et neile saab vastukaaluks esitada ainult oletusi. Taanis on küll kohalikke kroonikakirjutajaid, kes aga mõnikord esindavad vastasparteisid, nii et mitme konflikti kohta saab erinevaid kirjeldusi. Taani keeles pole sõna “kroonika” (*krønike*) sünonüümiks mitte ainult “jutustus”, vaid ka “luiskamine” ja “vale”. Meie vanemas ajaloos on aga Henrikul vähe konkurentsi, mida võib teataval määral pakkuda ajaloolaste analüüs.

Tarvelil on huvitavaid tähelepanekuid. Näiteks Lihula lahingu kohta 1220. aastal, kus rootslased said väga haledalt lüüa – suurte kaotustega. Tä võrdleb seda Ümera lahinguga kümme aastat varem, kus vastasel olid palju väiksemad kaotused, aga mida loetakse kuulsaks võiduks, kuigi kõige hiilgavam võit oli Lihula. Tä arvab, et selle tagasihoidlikku kohta tuleb vist seletada Eesti välispoliitika Rootsi-sõbralikkusega. (lk. 80) Tä ironiseerib ka natuke taanlaste

¹ Kuressaare linnakooli ajalugu ja artiklit välismaal õppinud saarlastest mainib põgusalt ka Olavi Pesti ülevaates “Saaremaa teadusest” koguteose I köites (lk. 322, 338).

² I. Leimus. Kaarma Piila aardeleid 12. ja 13. sajandi vahetuselt. – Eesti Arheoloogia Ajakiri 2003, nr. 7, lk. 150–157. Vt. ka I. Leimus. Haruldane viikingiaegne mündiaare Saaremaa Muuseumis. – Kaheaastaraamat 2003–2004, 2005, lk. 260–270. Ivar Leimus on kirjutanud veel mitu selleletemalist artiklit, seda probleemi 12.–13. sajandi vahetuse osas käsitleb ta artiklis “Millal ja kust tuli saksa kaupmees Liivimaale?” (Akadeemia 2002, nr. 8, lk. 1588–1605).

³ E. Tarvel. Sigtuna hävitamine 1187. aastal (Tuna 2007, nr. 2, lk. 24–27), kus on ka viidatud teistele allikatele ja Tarveli enda varasematele artiklile. Seda sündmust mainib oma väitekirjas “At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel) 9th – 13th Century” (2002) ka Marika Mägi, kes iseloomustab ründajaid idapoolsete barbaritena (lk. 34).

üle: lühikese mõtlemisega Tallinna taanlased kinkisid nimelt varbolastele kui oma alamatele ühe kiviheitmasina, mille saarlastest meistrid kopeerisid ja siis ka kasutasid. (lk. 81) Saarlastel oli eestlaste vabadusvõitluses keskne osa. Neil oli ka rahvusvahelisi suhteid.

Saame korraliku mulje poliitilisest ajaloost ja saarlaste vastuhakkamisest. Lisaks sündmuste ajaloost ja piiskopiriigi lõpust. Palju tähelepanu pühendab Tarvel haldus-, majandus- ja sotsiaalajaloole, põhjalikult arutatakse mõisate tekkimist ja suurust, saame lisaks nende nimekirja. Samuti kõneldakse talurahva olukorra arengust ja läänistustest, eriti hertsog Magnuse ajal. Magnusest endast pole aga palju juttu. Me ei saa näiteks teada, et ta lasi vermida münte.⁴ On küll juttu rootsi vabatalupoegadest Sörves (lk. 127) ja rootsi asustusest mujal (lk. 129–130) – teema, mida on põhjalikult uurinud rootsi ajaloolane Svante Jakobsson, kelle teos aga kirjanduse loetusel puudub.⁵

Üldiselt on Tarvelilt asjatundlik artikkel. See kehtib ka ajalookäsitluse kohta pärast Põhjasõda. Autorid tunnevad oma teemasid. Saaremaa ajalugu muutub rohkem Eesti siseasjaks. Varasemat aega käsitlevad ka saksa, rootsi ja taani ajaloolased, samuti eesti ajaloolased paguluses, mille tõttu võib ühte ja teist kahe silma vahele jääda. Seda hädadohtu pole enam karta aja kohta pärast Venemaa alla minemist. Peale mõne üksikisiku mälestuste ei tunne vene ajaloolasi ega ka eesti ajaloolasi Venemaal, kes Saaremaa teemaga oleksid tegelnud.

Siitpeale on aga ka palju rohkem allikmaterjale, mis nõuavad enam tööd ja seisukohavõttu valiku suhtes. Siinkirjutaja teadmised Saaremaa ajaloost pärast Põhjasõda said kasulikuks täiendust. Saaremaa on ajaloo kestel olnud mitmes suhtes eriolukorras, sellega ära teeninud oma ajaloo.

Saaremaa säilitas ka 18. sajandil üsna kaua oma haldusliku eriseisundi, aga Katariina II ajal viidi Saaremaa Liivimaa alla. Kõige nimekam asehaldur oli Balthasar von Campenhausen,

kellele tahetakse nüüd Kuressaarde püstitada mälestusmärki. Mati Laur paneb suurt rõhku talurahva olukorra kirjeldamisele, leides, et vennastekoguduste liikumine, mis 1743. aastal küll keelati, aga millele poolehoid rahva hulgas süvenes, aitas tugevasti kaasa eestlaste kristianiseerumise lõpuleviimisele, pakkudes talurahvale eneseteostusvõimalusi (lk. 212–213).

Mati Laurilt võtab teatepulga üle Kersti Lust, kirjeldades arengut 1918. aastani. Ta on varem uurinud Saaremaa ajalugu ja avaldanud kaks tõhusat tulemust: talude päriksostmisest Saaremaa eramõisais 1905–1915 (2001) ja uuenevast Saaremaa kroonukülast 1841–1919 (2003). Kersti Lust koondab erilist tähelepanu ajajärgu viimasele osale. Tema aega langevad ka venestusreformid ja 1905. aasta revolutsioon. Oli üksikuid kokkupõrkeid ja esitati radikaalseid nõudmisi, aga erinevalt mandrist, kus karistus-salgad tapsid palju talupoegi, langes karistajate ohvriks teadaolevalt ainult kaks saarlast (lk. 228). Saaremaa jäi 1917. aastal kõrvale mandril tuliselt arenenud poliitilisest võitlusest ja isolatsioon süvenes veelgi pärast Saksa okupatsiooni sama aasta sügisel (lk. 231).

Oma uurimustulemusi kasutab Kersti Lust mõisamajanduse ja talumajapidamiste kirjelduses, heites pilgu ka usuliikumistesse. Saaremaal siirdus vene usku ligi 30% elanikkonnast, usku vahetama ajendasid lootused maisele kasumile (lk. 256). Pandi ka alus rahvuslikule liikumisele.

Saaremaa poliitilist elu 1918–1940 kirjeldab Jüri Ant. Sissejuhatuseks on üks hell probleem, nimelt mäss 1919. aasta veebruaris. Seda kirjeldatakse üsna neutraalselt, püüdes leida psühholoogilisi põhjendusi, eriti sõjaväsimust ja ka puuduvat usku riiklikusse iseseisvusesse. Sama kehtib ju suurelt osalt ka mandri kohta, kus aga vist nähti enamlaste propagandat paremini läbi.

“Eesti ajaloo” VI köites (2005) käsitleb seda Ago Pajur, kandes selle sündmuse enamlaste õnnestumise kontosse (lk. 54). Tema järgi tap-

⁴ Sellest on kirjutatud üsna palju Ivar Leimus, näiteks lühidalt “Saare-Lääne piiskop mündihärrana” (Läänemaa Muuseumi toimetised II, 1998, lk. 54–60). Pikemalt ja põhjalikult on seda teemat käsitlenud Michail Nemirowitsch-Dantschenko ja Franziskus Pärn: Die Münzen von Herzog Magnus, Bischof von Ösel-Wiek. Die Münzprägung in Hapsal und Arensburg unter dänischer Herrschaft während des Krieges um Livland und des Nordischen Siebenjährigen Krieges (Nordisk Numismatisk Årsskrift 1994–1994, 2000, lk. 163–255). Ka pole Enn Tarvel kasutanud Ivar Leimuse huvitavat artiklit “Saare-Lääne piiskop – rikkaim mees Liivimaal?” (Läänemaa Muuseumi toimetised VI, 2002, lk. 7–12). Ühest uuest aardeleiust Tõrises kirjutab Mauri Kiudsoo “Kaheaastaraamatus 1999–2000”, lk. 58–64.

⁵ S. Jakobsson. Osilia-Maritima 1227–1346. Studier kring tillkomsten av svenska bosättningar i Balticum, i synnerhet inom biskopstiftet Ösel-Wiek, Uppsala, 1980. Varem kirjutas ta nende tagasipöördumisest Rootsi: Från fadernejorden till förfäders land – Estlandssvensk bondefolks rymningar till Stockholm 1811–1834, Uppsala, 1976.

sid mässulised 22 inimest, peamiselt kohalikke mõisnikke, kuid ka paar Eesti ohvitseri. Jüri Ant annab mässuliste ohvrite arvuks 19. Mõlema autori arvates langes 81 mässulist ja hukati hiljem 82 isikut.⁶ Sellega seoses oleks huvitav teada, kas ja kuidas viidi Saaremaal läbi mobilisatsioon, ja midagi ka saarlaste panusest Vabadussõjas.⁷

Saaremaa ajaloo os on mänginud suurt osa baltisakslaste perekond Buxhoev(e)den. Selle liikmete hulgas on ajalookirjutajaid, nagu näiteks Peter Wilhelm (1787–1841), aga ka Kuivastu mõisaomanik maamarssal Alexander (Axel, 1856–1919), kelle tapsid Saaremaa mässulised. Selles teoses esineb ta ka autoomanikuna juba 1907. aastal (lk. 716). Kui ka Saaremaal tekkis vabadussõjalaste liikumine, esindas selle esimesel tegevuse ajajärgul märgatavat liidriosa Kuressaare organisatsiooni juht Muratsi omanik Arthur Buxhoevden (1882–1964). Ta oli ka Vabaduse Risti kavaler. Pärast vabadussõjalaste liidu keelamist 1933. aastal ja ümberorganiseerimist kadus ta eeslavalt (lk. 281).

Jüri Ant lõpetab baaside ajaga, kui majutusprobleemid olid eriti rasked Kuressaares. Puna-väelased ei teinud oma jutuaJamistes elanikega enam mõnigi kord saladust sellest, et Eestit ootab ees täielik sovetiseerimine (lk. 288).

See algaski 16. juunil 1940. Kirjelduse võtab üle Meelis Maripuu, üks põhjalikumaid selle aja uurijaid. Ta kirjeldab esimest Nõukogude aastat Saaremaal ja jätkab Teise maailmasõjaga kuni Saaremaa taasokupeerimiseni 1944. aastal.

Varem on korduvalt ette tulnud advokaat Aleksander Jõeäär nimel, kes esindas Eesti Vabariigi I–VI Riigikogus vasakpoolseid sotsialiste. Ta sai Varese valitsuses põllutöoministriks. Meelis Maripuu annab viidetes biograafilisi andmeid mitme uue võimu esindaja ja ka nende vastaste kohta. Seda oleks väärinud ka Jõeäär, kes 1950. aastal kodanliku natsionalistina represseeriti (lk. 369).

Maripuu toob arvandmeid inimkaotuste kohta esimesel punasel aastal: kokku 1912, nende hulgas Kuressaare lossihoovi veresauna 90 ohvrit. Vastuseks punaterrorile viidi pärast Saaremaa vallutamist sakslaste poolt läbi massilisi arreteerimisi, hukatute arvu loetakse ligi 400 ringis (lk. 321). Üksikasjalikult kirjeldatakse Saaremaa taasvallutamist 1944. aastal ja selle-

ga kaasnenud põgenemislainet, ka sõrulaste evakueerimist. Arvestuste kohaselt võis sõja-aastatel kodumaalt üle mere lahkuda umbes 5000–6000 saarlast (lk. 342).

“Saaremaa teise Nõukogude okupatsiooni ajal 1944–1991” on kasulik lugemine. Selles on häid andmeid valitsusvõimu tegelaste, punase propaganda, vägivaldapolitiika ja rahva vastupanu kohta. Poliitilised arreteerimised ja küüditamised nõudsid jälle tuhandeid ohvreid. Jätkus relvastatud vastupanu, veel 1964. aastal tabati üks metsavend (lk. 379). Vabastusliikumise algus 1988. aastal tähendas ka lahtiütlemist Viktor Kingissepast, kelle nime kandis Kuressaare alates 1952. aastast. Saaremaa astus Eesti taasvabanemisel mandriga ühte sammu.

Viimane lühike ülevaade poliitilisest elust pärast taasiseseisvumist sisaldab peamiselt faktilisi andmeid saarlaste osast oma riigi taastamisel: omavalitsuse arenguid ja tegelasi. Räägitakse ka parteidest koos valimistulemustega.

Usu ja kiriku osast on olnud juttu eespool. Sissejuhatuseks on ülevaade muinasusundist ja ristiusu jõudmisest Saaremaale, juba enne vallutamist. Seda soodustasid saarlaste väliskontaktid. Nagu mujalgi säilisid mitmed vanad kombed, mida kohandati uue usuga. Visitatsioonide kaudu saame mulje kohalikust kirikuelust ja selle probleemidest. Taani aja puhul on juttu Mustjala kabelist, mille lasi rajada asehalduri abikaasa Anna Lycke (lk. 413). See on tema nime saksastatud kuju, asehaldur Claus Malteseni (Sehested) abikaasa nimi on Anne Lykke. Saame põhjalikuma ülevaate hernhuutlusest, mida Veiko Vihuri vastupidiselt Mati Laurile eelistab nimetada vennastekoguduseks. Ka kirikuvahetusliikumise käsitus on täielikum, hea ülevaatega Saaremaa õigeuskogudustest ja kirikutest. Tähelepanu all on ka usulised ärkamisliikumised ja vabakogudused. Isegi sekulariseeritud ühiskonnas on “prohveteid”, näiteks ilmatarku ja selgelt-nägijaid, religioonides kohtab neid tihedamini. Siin tutvustatakse vennastekoguduse taustaga rahvaprophetit Habakuk II ehk Aleksander Toomi (lk. 426–427).

Kuigi Eesti Vabariigi aastate kirjelduses mängivad suurt osa usutülid, on seda tagantjärele nimetatud kirikuelu õitseajaks. Hoolimata sellest, et Nõukogude võimu aeg mõjus kirikuelule

⁶ Seda on kirjeldatud väga üksikasjalikult kui Saaremaa töörahva ülestõusu teoses “Revolutsioon, kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis (1917–1920)”, II, Tallinn, 1982, lk. 275–288 (autorid A. Liebman ja E. Mattisen), kus hukkunud ülestõusjate arvuks antakse ligi 300.

⁷ Vt. ka E. Grünberg. Saaremaal pärit Vabadusristi kavalierid (Saaremaa Muuseumi “Kaheaastaraamat 1999–2000”, 2001, lk. 129–143).

hävitatavalt, oli kirikul saarlaste hulgas tugevam positsioon kui mujal Eestis. 1970. aastal moodustasid erinevate kirikute liikmed Saaremaal 18,6% elanikkonnast (ENSV-s 8,7%), 1987. aastal 12% (kogu Eestis 4,7%) (lk. 449). Eesti taasvabanemisel ja uutes tingimustes olukord normaliseerus. Lõpuks konstateeritakse, et usk on aja jooksul muutunud iga inimese isiklikuks asjaks. Ligikaudu kolmandik saarlastest peab end usklikuks, teine kolmandik on usu suhtes ükskõikne ja kolmanda osa suhtumine religiooni jääb ebamääraseks (lk. 453).

Põllumajanduse osa on mitme autori koostöö tulemus. Need on loomakasvatusteadlane Ants Ilus, majandusteadlane ja kodu-uurija Alfred Kasepalu, lisaks kaks tihedamini Saaremaaga seotut: endine maavalitsuse majandusosakonna peaspetsialist Vilma Rauniste ja Kuressaare TTÜ kolledži osakonnajuhataja, koguteose eestvedaja Maret Pank. Kaks esimest on andnud üsna suure teadusliku panuse ENSV ajal, mis kirjanduse loetelus just ei ilmne, kuigi käsitletakse peamiselt seda aega. Nagu sissejuhatuses öeldakse, ei käsitleta selles, vastupidiselt teistele, valdkonna ajalugu, sest seda on 1934. aasta koguteoses põhjalikult kirjeldatud. Siin on vaatluse all eriti aeg pärast Teist maailmasõda, keskele tähelepanuobjekt on ühismajandite periood.

Kolhooside asutamist on käsitletud ainult 2–3 leheküljel. Piirdatakse nentimisega: “1949. aasta märtsiküüditamisest tekitatud hirmu tõttu astus kolhoosidesse enamik saarlastest.” (lk. 470) Järgnevalt kirjeldatakse kolhooside teket, milles olevat olnud tunda oma küla inimeste toetavat õlga. Lisatakse, et hiljem astusid kolhoosidesse ka kaugemal asuvad talupidajad. Pole aga midagi öeldud sundmeetmetest, just nagu oleks see olnud normaalne areng? Reformi pärast taasvabanemist käsitletakse 12 leheküljel. Põhjalikumalt on juttu loomakasvatuse eri liikidest. Teose esitlemisel selgus, et Alfred Kasepalu on lõpetanud oma artikli Saaremaa kolhoosidest juba 15 aastat tagasi. Praegu aktuaalse lähiajaloo diskussiooni taustal oleks pidanud lisama M. Ilmjärve (lk. 500) täieliku eesnime Mihkel, ta oli veterinaariateadlane ja tõuaretaja. Muidu võib mõni arvata, et tegemist on ajaloolane Magnus Ilmjärvega.

Merenduse osa on olnud heades kätes, selle autoriks on väsimatu saarlane Bruno Pao. Ta alustab algusest peale, tema abil saame ka mulje saarlaste varasematest kontaktidest välisilmaga, need tähelepanekud täiendavad eelnevaid ajaloopeatükke. Kalanduse peatükk on Narvast pärit etnoloogi Arved Lutsu ja saarlastest genealoogi, Nasva ajaloo kirjutaja Kalle Kesküla

ühisartikkel. Silme ette jäi viide okupatsiooni alguses kehtestatud piirivalverežiimile, mis lõikas ära inimeste vaba pääsu merele (lk. 576). Noorematele lugejatele oleks vaja lisainformatsiooni, kuidas seda praktiseeriti.

Kõrgetasemeline, korraliku ajaloolise sissejuhatusega on metsandusteadlane Toivo Meikari sellisteemaline peatükk. *Acta Historica Tallinnensia* peatoimetaja Maie Pihlamägi täiendab teost käsitlusega tööstusest ja kaubandusest. Saarlasest tehnikadoktor Paul Tamkivi kirjutab lühidalt moodsal energeetikateemal. Transport ja side on Saaremaa Muuseumi direktori Endel Püüa hoole all. Turism ja puhkemajandus on asjatundjate pärusmaa. Neid kirjeldab kohalik triumviraat: ajaloolane Maret Soorsk Saaremaa Muuseumist ja turismimajanduse lektor, meistergiid Lii Muru ning infospetsialist Kaia Eelma TTÜ Kuressaare kolledžist. Kohalik pangajuht Aivar Sõrm paneb majandusosale punkti lühiülevaatega saarlastest taasiseseisvumise majanduskeerises.

Arhitektuuri peatükk on Eesti parimate teadlaste hoole all. Kunstiteadlane Kaur Alttoa, kes on varem tegelnud Saaremaa keskaegse sakraalarhitektuuri ja linnustega, annab siin hästi illustreeritud kokkuvõtliku ülevaate. Eriti viimase sõja hävitustest hoolimata on Saaremaal säilinud keskaegseid kirikuhooneid. Neile lisandub arhitektuuripärlina Saare-Lääne piiskopi residents: Kuressaare linnusehoone. Mõisaarhitektuuri kirjeldab Juhan Maiste, kes jätkab ka Kuressaare linnaga selle rajamisest kuni 20. sajandini. Siin koos Liivi Künnapuga, kes on seda teemat varem uurinud. 20. sajandi arhitektuuriga paneb sellele peatükile tugeva punkti endine Kuressaare linnaarhitekt Lilian Hansar, praegu Saare muinsuskaitse teenistuses ja Eesti Kunstiakadeemia erakorraline professor.

Hariduse osas on eespool lühidalt kommenteeritud Veiko Vihuri käsitlust hariduselust kuni 1880. aastateni. Seda teemat jätkab kuni 1940. aastani pedagoogikateadlane Lembit Andresen, kes on kirjutanud mitu köidet Eesti kooli ajalugu. 1940. aasta juunipöörde järgse aja võtab üle Külli Rikas Saaremaa Muuseumist. Lõpus on paar ilusat fotot Kuressaare kolledži üliõpilastest, mis ärgitab küsima: kus on Saaremaa poisid?

Tervishoiu ja arstiabi vanemast osast oli ka juttu eespool. Selle osa kaheksast autorist on enamik ise arstid, kes peaksid tagama andmete korrektsuse. Meditsiiniajaloo peaesindajaks on vanameister, vahepeal (2005) lahkunud Heino Gustavson.

Pärast seda kiirreisi läbi koguteose suurema osa teen väikese peatuse viimase peatüki juu-

res – saarlased väljaspool Eestit –, sest see hõlmab suurelt osalt minu saatusekaaslast. Loomulikult on saarlastest meresõitjad leidnud aegade jooksul uue kodu mitmel mandril, aga suurim lahkumine oli 1944. aasta sügisel. Selle peatüki autor Mall Jõgi on põgenike üldarvu osas enam-vähem sama meelt nagu Meelis Maripuu: üle 6000, sest on üsna kindel, et Saaremaalt oli põgenikke rohkem kui Eestist keskmiselt. (lk. 1040) Erilist tähelepanu pühendab autor Kanada saarlastele, mainib ka nimeliselt saarlasi mitmel maal. Nende hulgas on Kopenhaagenis 1946. aastal surnud kolonel Juhan Tuuling (lk. 1060), kes on registris pandud paari ühe nimekaimuga, kes oli 19. sajandi lõpul Torgu vallas tellisemeister (lk. 641). Taani sattus ligi 30 saarlast, nende hulgas palju üksikuid meremehi, aga ka peresid. Näiteks insener Friedrich Bergman Kuressaarest koos abikaasa ja tütreaga, kes läksid edasi Rootsi. Argentinasse siirdus Kär-la talunik Gerhard Johansson abikaasa ja kolme lapsega. Herbert Schmuul, keda Mall Jõgi mainib (lk. 1059), tuli Taani kaubalaeva ohvitserina ja läks 1947. aastal Rootsi. Teine selle perekonna esindaja meremees Edgar Schmuul pöördus novembris 1945 tagasi koju.

Mall Jõgi ütleb, et kultuuritegelastest (teadlased, kirjanikud, kunstnikud) on lähemalt juttu käesoleva koguteose teistes artiklites (lk. 1055–1056). Sellega viitab ta koguteose I köitele, kus on väga sisukad peatükid kultuurist (lk. 219–375) ja rahvast ning rahvakultuurist (lk. 377–594). Välissaarlastest pole siiski mainitud maailmakuulsat arhitekti Louis Kahni (1901–1974), kelle 105. sünnipäeva 2006. aastal tähistati Kuressaares temanimeliste päevadega. Kuigi tema sünnikoha osas on kahtlusi, oli tema esimeseks koduks Kuressaare, kust ta lahkus viieaastasena. Teatmeteostes esineb ta eesti-ameerika arhitektina, sünnikohaks Saaremaa, mida ta ise ei unustanud. Tema elutee USA-s viis ta koostööle eesti inseneri August Komendantiga (1906–1992).⁸

Teos on rikkalikult illustreeritud, see annab häid muljeid ja lugemisvaheldust. Kaardimaterjal on aga üsna kasin. Esimese köite sissejuhatuses on suhteliselt väike Saaremaa kaart. Looduspeatükis on mitmeid ülevaatekaarte. Teise köite ajaloo-osas on kaarte ainult kivi- ja muinasaja peatükis. Neist tunneb puudust ülejäänud tekstis, valgustamaks muutunud haldust ja eriti Teise maailmasõja heitlusi Saaremaa pinnal, mida on kirjeldatud üsna üksikasjalikult. Ainsaks

kaardiks ülejäänud peatükkides jääb ülevaade kolhoosidest ja sovhoosidest (lk. 468–469).

Lõpus on 11 lehekülge bibliograafiat olulisematest väljaannetest Saare maakonna kohta, hõlmates raamatuid ja brošüüre. Artikleid võib leida üksikutele peatükkidele lisatud kirjanduse loetelus. Ei puudu ka vajalikud ja kasulikud isikunimed ja kohanimed registrid.

Sissejuhatuses mainitakse vajadust saarlaste biograafilise leksikoni järele, mis võiks ilmuda koguteose viimase, 3. köitena. Hea ettevõtmine, mis aitab veelgi tugevamalt rõhutada Saaremaa omapära. Selle tarvis on juba tehtud eeltöid.⁹

1934. aasta Saaremaa koguteost, mis ilmus 16 aastat pärast Eesti Vabariigi väljakuulutamist, loeti suurpanuseks. Umbes sama kaua on võtnud mahuka järglase ilmumine, milles tihti viidatakse eelkäijale. Vahepeale jääb üle 70 aasta enamikus valusad ajalugu, taandarengut ja arengut, mille Saaremaa aspekte on püütud valgustada nende kahe köite 1750 leheküljel. Seda võib hinnata veelgi suurema panusena. Minupoolsed märkused, nii tähenärimise kui ka põhimõttelise iseloomuga, teose püsiväärtust ei kahanda. Tunnustuse on ära teeninud nii eestvedajad kui ka tegijad.

Saaremaa ajalooline seos Taaniga on siinkirjutajal paguluses aidanud säilitada kontakti Eestiga. Taani Riigiarhiivis tervitasid mind Saare-Lääne piiskopkonna arhiivi kulunud köited, mida lasin juhtkonda jõudes restaureerida. Peale selle taaniaegsed materjalid. Oli ka arhivaariõnne, avastasin kirjaliku kinnituse kuningas Christian IV Saaremaa külastuse kohta 1597. aastal, mida Taanis oli seni peetud väljamõeldiseks. Minu taani kolleegid ei tahtnud seda esialgu uskuda. Mitmed eesti kolleegid, kellel polnud võimalust isiklikuks uurimiseks, said kasutada minu abi. Varustasin neid vajalike andmete ja koopiatega. Eesti taasvabanemise järel saavutasin otsekontakti, minu viimane teaduslik ettekanne oli 1995. aastal Kuressaare piiskopilossis. Pärast seda olen huviga jälginud Saaremaa ajaloo uurimist. Iga “Kaheaastaraamat” annab täiendusi, peale selle on ilmunud rida iseseisvaid uurimusi. Käesolev suurteos pole ka punkt, vaid tähtis lüli Saaremaa ajaloo uurimise ketis, mida kogu aeg tugevdatakse. Saaremaa ajaloo sõbrana jääb mul ainult üle tänada ja soovida head jätkamist.

Vello Helk

⁸ Vt. K. Paulus, O. Pesti. Kus sündis Louis Kahn? – Eesti Ekspress 28.09.2006; T. Tammik. Kahn jõudis Eestisse tagasi, Komendant mitte veel. – Sirp 27.10.2006.

⁹ Nt. P. Tamkivi. Saarlaste elulood I–IV, 2003–2006.